

Zemzem

MUSTAFA S. KÜÇÜKAŞCI

Y

ER üstü su kaynakları İslâm kültürünün beşiği olan Hicaz'da kıt olduğundan, içme ve kullanma ihtiyâcını karşılamada

kuyu dâima ilk sırada yer almıştır. Bu sebeple yerleşim birimlerinin yanında, kabilelerin geçecekleri yollar üzerinde, ekili arâzilerin yakınlarında ve meralarda çok sayıda kuyu açılmıştır. Bununla birlikte Hicaz'ın da içinde yer aldığı Arap yarımadasında açılan kuyuların hiçbirisi, Mekke'de Kâbe'nin yakınında yer alan zemzem kadar uzun ömürlü, şöhretli ve önemli olmamıştır. Kâbe'yi kuşatan mescit olan Mescid-i Harâm'ın güneydoğusunda hacerülevdin tam karşısında yer alan zemzem, Müslümanlarca mukaddes kabul edilen kuyunun ve hiç tükenmeyen suyunun adıdır.

Zemzem kuyusu ilk defa Hz. İbrahim'in eşi Hacer ile oğlu İsmail'i Mekke'ye getirmesinden sonra açılmıştır. Hz. İbrahim'den geriye kalan az miktardaki su ve erzâkın tükenmesi üzerine ıssız Mekke vâdîsinde İsmail'in susuzluktan ölmesinden korkarak endişelenen Hacer, çâresizlik içinde Mescid-i Harâm'ın kuzeydoğusunda Ebû Kubey's dağı'nın eteğindeki Safâ ile onun tam karşısında, Mescid-i Harâm'ın kuzeybatısında Kuaykiân dağı'nın eteğindeki Merve tepeleri arasında su aramaya başladı. Gidiş ve

gelişlerinin sayısı yediye ulaştığında Merve tepesinde iken oğlunu bıraktığı yerden bir ses işiterek zemzem kuyusunun bulunduğu yerde mûcizevî bir şekilde kaynayan suyu ve orada bulunan dört büyük melekten birisi olan Cebrâil'i gördü. Cebrâil'in topuğu veya kanadı ile toprakta belirinceye kadar yere vurmasıyla yeryüzüne çıkan kaynağı görünce dehşete kapılan ve İsmail'in çıkan suyla oynadığını görünce şaşkınlığı daha da artan Hacer, suyun önünü keserek gölcük oluşturmak için çabalamaya başladı. Kur'an'da "ekin bitmeyen bir vâdî" (İbrahim 14/37) olarak tanımlanan çorak Mekke vâdîsinde kendilerine su ihsan ve ikram eden Allah'a şükreden Hacer, Cebrâil'in, "Bırak aksın, bu bitmeyen bol bir sudur." demesine rağmen bir taraftan avucuyla suyu kabına dolduruyor, bir taraftan da etrâfını çevrelemeye çalışıyordu. Hz. Peygamber, "Allah İsmail'in annesine rahmet etsin. Eğer suyun önünü kapamasaydı, zemzem şırl şırl akıp giden bir ırmak olurdu." buyurmuştur.

Zemzemle elle değil de Cebrâil'in kanat veya topuğuyla yere vurmasıyla yeryüzüne çıkması, suyunun devamlılığı ve Resûl-i Ekrem'in ümmetine mîras kalacağına delâleti olarak yorumlanmış ve Hacer'in Safâ ile Merve tepeleri arasında yedi defa gidip gelmesi hac ve umre menâsiki içerisinde yer alan say geleneğinin kökeni kabul

edilmiştir. Hacer ile İsmail'in susuz kalmaları ve çâresiz kaldıkları bir anda suya kavuşmaları, Kitâb-ı Mukaddes başta olmak üzere Hıristiyan ve Yahûdi kaynaklarında da yer alır.

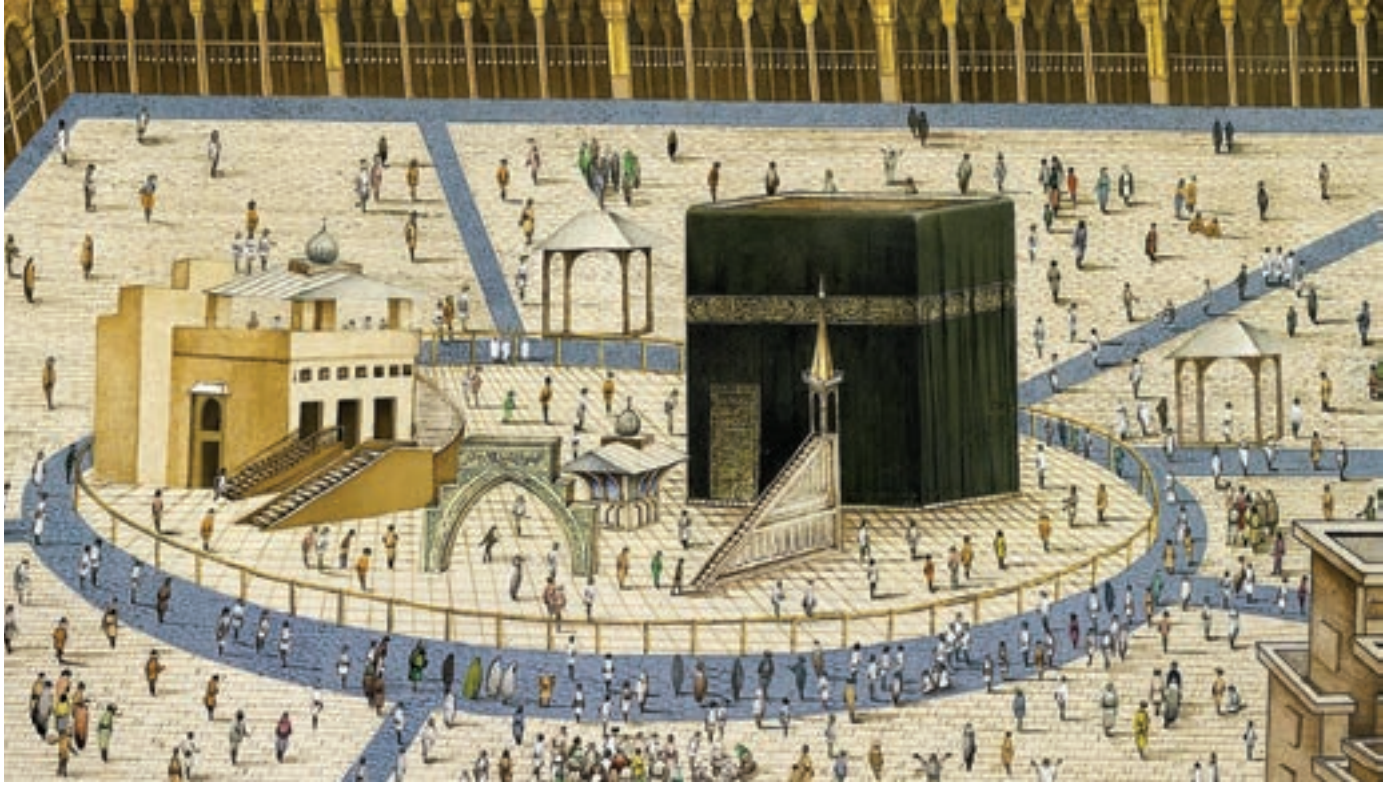
Bi'ru İsmail şeklinde Hz. İsmail'in ismiyle de anılan kuyunun Mekke için önemine işâret eden, fizikî ve kimyevî özelliklerine atıflarda bulunan ve Evliyâ Çelebi'nin "evsâf-ı ayn-ı Cennet bi'r'i âb-ı zemzem-i rahmet" şeklinde târif ettiği zemzem, Türkçede hem kuyunun hem de suyun adı olarak kullanılır.

İlk açıldığında toprak üstünde akan tek gözenekli bir kaynak iken Hz. İbrahim tarafından kuyu hâline getirilen zemzem, Mekke'de hayat emârelerinin görülmesine sebep oldu ve Yemen-Suriye güzergâhında seyahat edenlerin dikkatlerini çekti. Ana yurtları Yemen olan Cürhümlülerden bir kâfile dinlenmek için Mekke civârında çadır kurarak mola verdi. Bu esnâda zemzemle bulunduğu yerde dâire şeklinde kuşların uçtuğunu gördüklerinde, "Bu tür kuşlar ancak su kaynağının bulunduğu yerlerde bu şekilde uçarlar." diyerek aralarından iki kişiyi teftiş için gönderdiler. Böylece suyun varlığından haberdar olan Cürhümlüler, yaptıkları istişâreden sonra Mekke'ye yerleşmeye karar vererek Hacer'e başvurular. Hacer, içip faydalanmaları dışında zemzemde haklarının olmadığını

Kulpları kuş figürlü, tuğralı gümüş zemzemlik, XIX. yüzyıl.

Ressam Mahmud, Kâbe ve etrâfındaki yapılar, 1893.

söyleyerek onlara Mekke'ye yerleşme izni verdi. Mekke'de zemzem kuyusu civârına yerleşerek zamanla her biri bir kabîlenin reîsi olan Cürhümlüler arasında büyüyen ve Arapça öğrenen Hz. İsmail, onlardan Medâd b. Beşîr'in kızıyla evlendi.

Mekke'ye iskânın hızlanmasına sebep olan zemzem kuyusu, Hz. İbrahim ve oğlu tarafından temelleri yükseltilen Kâbe ile bütünleşerek Mescid-i Harâm'ın kutsal kabul edilen mekânlarından birisi hâline geldi. Hz. İbrahim tarafından kurumsallaştırılan Kâbe ile ilgili ibâdetlerinin yerleşip kökleşmesinde esaslı rol oynayan, hac ve umre için Mekke'ye gelenler tarafından kullanılan zemzem, sâdece Mekke Haremi'nin değil, Kâbe'nin kuyusu ve bütünleyicisi olarak görüldü.

Mekke'de yerleşik hayat yaşayanların ve Kâbe'yi ziyârete gelenlerin içecek ihtiyâcını karşılayan zemzem kuyusu bir süre sonra izi bulunamayacak şekilde ortadan kalktı. Seylü'l-arim dolayısıyla bölgeye gelen Huzâa ve Kinâneoğullarıyla giriştikleri üstünlük mücadelesinde yenilgiye uğrayan Cürhümlüler, hacrûlesvedî yerinden söküp bir yere gömdükten ve içine kıymetli eşyâların atılmasının yaygınlaştığı kuyuyu kapatıp yerini belirsiz hâle getirdikten sonra ilk yurtları olan Yemen tarafına gittiler. Asırlarca üzerinden sel ve yağmur sularının geç-

mesi ve Mekke'de uzun süren kuraklık sonucunda kuyu tamâmen kapandı.

Cürhümoğullarının Mekke'den çıkartılmasından sonra kaybolan zemzem, Hz. Peygamber'in dedesi Abdülmuttalib tarafından yeniden ortaya çıkarıldı. Abdülmuttalib'e rüyâsında veya ilham yoluyla Mescid-i Haram'da karınca yuvasının yakınında bulunan zemzem kuyusunu kazması emredildi. Abdülmuttalib, İsaf ve Naile putlarının arasında Mekkelilerin o zaman kurban mahalli olarak kullandıkları yeri kazmaya başladığında, Kureyşlilerden putlarına bir zarar gelir endişesiyle tepki gördü. Abdülmuttalib, o zaman hayatta olan tek oğlu Hâris'in desteğiyle zemzem kuyusunu zahmetli bir çalışmadan sonra ortaya çıkardı ve uhdesinde bulunan sıkâye ile rifâde vazîfelerine kuyunun bakım ve koruma işlerini ekleyerek toplumdaki şeref ve îtibârını daha da artırdı.

Abdülmuttalib tarafından yeniden faal hâle getirilen kuyunun içerisinden iki adet heykelin yanında silâh, kılıç, zırh ve çeşitli süs eşyâlarıyla Arapça ibâreli bâzı taşlar çıktı. Kureyş'in çıkan mallardan hak iddia etmesi üzerine bunları fal oku çekmek sûretiyle taksim eden Abdülmuttalib, kendi haklarından ferâgat ederek kuyudan çıkan kıymetli eşyâları Kâbe'ye hasretti ve başta kapısı olmak üzere Allah'ın Evi'ne ilk tezyînâtı gerçekleştirdi.

Ayrıca zemzem kuyusunun yanına biri dökünmek diğeri de içmek için kullanılan iki havuz yaptı. Şehirdeki diğer sulara göre daha bol, temiz ve leziz bir kaynak olan zemzemin yeniden ortaya çıkmasından sonra Mekke'deki diğer kuyular içme suyu dışındaki ihtiyaçlar için kullanılmaya başlandı. Şehir halkının yanında Kâbe'yi ziyârete gelenler de zemzemden bolca içiyor ve memleketlerine götürüyorlardı.

Sikâye görevlisi amcası Ebû Talib'e kuyu tâmirinde yardım eden Hz. Muhammed'in hayâtında çocukluk ve gençlik yıllarında sıkça içerek açlığını giderdiği zemzemin çok özel bir yeri vardır. Resûl-i Ekrem'in dört yaşında sütannesinin yanında, oniki yaşındayken, ilk vahyin gelip kendisine peygamberlik verildiğinde ve Mîraç gecesinde olmak üzere dört defa göğsünün yarılarak kalbinin çıkarılıp zemzem ile yıkandığı rivâyet edilir. Hz. Peygamber'in kalbinin zemzemle yıkanması, onun en üstün su ve cennetten olduğunun delîli olup Resûl-i Ekrem'in bereketinin yeryüzünde yerleşmesi ve devâmı anlamına gelmektedir.

Hz. Peygamber Mekke'nin fethinden sonra uhdesine aldığı zemzem ile ilgili görevi âilesinden Abbasoğullarına devretti. Fetih günü Kâbe putlardan temizlendikten sonra, Hz. Peygamber ve berâberindekiler ridâlarını çıkarıp sâdece izarlarıyla kaldılar, sonra

ellerine aldıkları kovalarla zemzem kuyusundan su çekerek içini ve dışını yıkadıkları Kâbe'yi müşriklerin izlerinden arındırdılar. Bundan sonra Kâbe'nin yılda bir veya iki defa zemzem ile yıkanması âdet oldu.

Zemzem görevlilerinin getirdiği zemzem Kâbe hizmetçileri tarafından içeriye alınır ve gül suyu ile karıştırılır, emir başta olmak üzere, peştamal tutunan ve ayakları çıplak olan dâvetliler hep birlikte Kâbe'nin taban mermerlerini yıkayıp kurularlardı. Ardından duvarların el yetişecek kadar kısmı gül suyu ile silinir, çeşitli parfüm ve gül yağı ile duvarlar iyice yağlanır ve bu esnâda buhurdanlar yakılırdı. Burada kullanılan malzemeler ve giyilen esvaplar özenle saklanır, kefenlerin arasına veya mezarlara konulması vasiyet edilirdi. Günümüzde Kâbe, zilhicce ve şâban aylarının başında olmak üzere kral veya onu temsilen Mekke emîri ve üst düzey yetkililerin katılımıyla ve umûmiyetle Isparta'dan gönderilen gül suyu ile gül yağının kullanımıyla yılda iki defa yıkanmaktadır.

Mekke'nin fethinden sonra Mes-cid-i Haram'da devesinin üzerinde iken kendisine getirilen zemzemi içen Hz. Peygamber, Vedâ Haccı'nda ve umrelerinde Kâbe'yi tavaf ettikten sonra, Makâm-ı İbrahîm'in arkasından iki rekât tavaf namazından sonra doğruca zemzem kuyusunun başına gitmiş ve bolca zemzem içmiştir. Hz. Peygamber'in bu uygulaması sebebiyle hac ve umrede tavâfın ardından kılınan namazdan sonra zemzem kuyusunun başına gelip su içmek, mümkün olursa üzerine dökünmek veya serpmek ve hac günlerinde Mina'ya gitmeden önce aynı hareketleri sıkça tekrarlamak bir âdet hâline gelmiştir.

Zemzem kuyusu, birincisi ağzından 12,80 m, ikincisi kayalar içine oyulmuş olarak 17,20 m uzunluğunda iki bölümden müteşekkil olmak üzere yaklaşık 30 m derinliktedir. IX. yüzyıldan itibaren bilinen kayıtlara göre, kuyunun çapının farklı derinliklerde 1,5 ilâ 2,5 m. arasında seyrettiği gözlemlenmektedir. Zemzemin biri hacrûlesved diğeri Ebû Kubeys dağı ve Safâ tepesi bir diğeri de Merve tepesi hizâlarına uzanan ağzından itibaren 13 m. aşağıdan çıkıp

kuyuyu besleyen üç adet gözeneği vardır. Hacerûlesvedin karşısına denk düşen ağzı 45 cm uzunluğundadır ve 30 cm yükseklikteki gözenek, zemzemin ana kaynağı olup diğer ikisi yardımcı kaynaklardır. Çeşitli kaynaklardan beslenen zemzemin su seviyesi iklimsel olaylara bağlı olarak mevsimlere, hatta günlere göre de değişiklik arz eder. Abbâsîler zamânından itibaren su seviyesini yükseltmek için en çok kullanılan yöntem, kuyunun tabanının genişletilmesidir.

Osmanlılar zamânında gerek yerli halkın gerekse hac mevsimlerinde gelenlerin zemzemden rahatlıkla faydalanmaları için çeşitli tedbirler alındı. Hicrî 933'te (1526-27) başlayan zemzem binâsını yenileme faaliyetleri hicrî 948'de (1541-42) tamamlandı. Zemzem kuyusunun üzerine bir saçak, onun üzerine de kurşunla kaplanmış bir kubbe yaptırıldı ve ahşap olan tavan süslemeleriyle zemin mermerleri yenilendi. Mîlâdî 1612'de Sultan I. Ahmed, zemzem kuyusunun girişi kısmına demir bir kafes yaptırarak daha emniyetli bir hâle getirdi ve su yüzeyinden bir metre kadar aşağıya demir bir ızgara konarak insanların zemzem kuyusuna düşmeleri ihtimâli önleildi. Kuyunun demir ağızlığı üzerine dört kişi çıkararak buradaki demir kafeslere dayanarak demir makaralarla gece gündüz hiç durmadan münâvebeli olarak demir çatal kovalarla su çekerlerdi. Sikâye görevlisinin tek başına hacıların ihtiyâcını karşılaması mümkün olmayınca bu görevliye bağlı İslâm ülkelerinin her bir vilâyeti için birer adet olmak üzere sakalar görevlendirildi. Bunların görevi, hacıların, -özellikle memleketlerine götürecekleri- zemzeminin sağlığını korumak için iki kapalı depo yapıldı ve su çekmek için de pompa monte edildi. Tâmirât-ı Âliyye müdürlüğü göreviyle Hicaz'a gönderilen Hezarfen Edhem Efendi (ö. 1904), ziyaretçilerin içine düşmelerini önlemek maksadıyla zemzem kuyusunun üstünü kafes şeklinde yekpâre kurşun dökerek kapattı. Mekke idâresi Suûdîlere geçince birkaç defa yenilenen zemzem binâsının girişi tamamen

Süslemeli zemzem tasları.

kapatılarak Mescid-i Harâm'ın çeşitli yerlerine konan soğutma özellikli sebillerle zemzem dağıtılmaya başlandı. Yeryüzündeki en uzun ömürlü ve meşhur kuyuların başında gelen zemzem, günümüzde modern teknolojiler kullanılarak çıkarılmakta ve ultraviyole ışınlarıyla da dezenfekte edildikten sonra hizmete sunulmaktadır.

Aslen Mısır'ın yerlilerinden olan sahâbe Ebû Râfi'nin Mekke'de zemzem kuyusunun yanında ağaçtan oyduğu su tasları, bilinen en eski zemzem kaplarıdır. Zamanla zemzemi taşımak ve ikram etmek için çok çeşitli eşyâlar îmal edildi. Topkapı Sarayı Müzesi'nde sergilenen kıymetli taşlarla süslü altın zemzem ibrikleri, bu alandaki en estetik kap tasarımları olarak kabul edilebilir. Zemzem koymaya mahsus üretilen sırça kap veya şişeye "Zevrak" denir. Oldukça estetik olan ve kolay kırılan zevrakla gönül arasında ilişki kuran Şeyh Gâlib'den İsmail Dede Efendi'nin mâhur makâmında bestelediği aşağıdaki mısırâları meşhurdur:

*"Yine zevrak-ı derûnum kırılıp
kenâra düştü/Dayanır mı şişedir bu reh-i
seng-sâra düştü"*

Diğer kuyuların su kalitesinden farklılık gösteren zemzem, iklimsel olaylara, mevsimlere, hatta günlere göre de değişiklik arz eder. Mekke halk kültüründeki inanca göre her yıl şâban ayının ortasındaki gece, kuyunun su seviyesi yükselerek tadı çok güzel hâle gelirdi ve şehirde bulunan herkesin katıldığı çeşitli törenler düzenlenirdi. Evliyâ Çelebi, dünya suları lezzetinde olmayan ve biraz tuzlu olan zemzemin gün içinde bile farklı özellikler gösterdiğini, sabahdan îtibâren yatsıya kadar ondan gül, menekşe, yasemin gibi çiçeklerin yanında saf süt kokusu hissedildiğini kaydeder. Eyüp Sabri Paşa ise bir dönem geceleri kapatılan zemzem binâsı açıldıktan sonra ilk alınan suyun kaymağı olarak nitelenir. XIX. yüzyılın ikinci yarısından îtibâren başta İngilizler olmak üzere yabancı devletler Osmanlı Devleti'nin Mekke'deki etkinliğini azaltmak ve İslâm dünyâsından buraya gerçekleşen hac ziyaretini engellemek için zemzemin koleranın ana maddesi olduğunu ileri sürerek suyla ilgili gerçek olma-

yan tahliller yaptırmışlardır. Osmanlı Devleti, zemzemi tahlil ettirerek bu iddiaların doğru olmadığını ortaya koymuş ve bu husus Batılı bâzi seyyahlar tarafından da teyit edilmiştir.

Zemzem târih boyunca hem Mekkelilerin hem de Kâbe'yi ziyârete gelenlerin temel beslenme aracı olmuş ve kutsallığı, şifâ ve bereket verici özelliği dolayısıyla Mekke dışındaki bölgelerden buraya gelenler zemzemi en önemli Kâbe hâtırası olarak vatanlarına götürmeyi âdet edinmişlerdir. Tevhit halkasının son temsilcisi olarak ataları Hz. İbrahim ve Hz. İsmail tarafından konulmuş bütün gelenekleri düzenleyen Hz. Peygamber de ashâbına zemzemden bol bol içmelerini ve ondan memleketlerine götürmelerini tavsiye etmiş, bizzat kendisi de Mekke'den Medîne'ye sık sık zemzem getirtmiştir. Mahmil veya Surre-i Hümâyün vâsıtasıyla Hicaz'a gönderilen ferâşet çantalarına dönüşte konulanlar arasında zemzem mutlaka bulunurdu. Mekke şerîfinin hediyelerinin başında ise içinde zemzem suyu bulunan murassa bir ibrik ve leğen gelirdi. Bu zemzem diğer hediyelerle birlikte Osmanlı pâdişâhına törenle takdim edilirdi.

Hz. Peygamber'in zemzemle ilgili uygulama ve tavsiyeleri dolayısıyla hadis, târih ve edebiyat kitapları başta olmak üzere kaynaklarda onun fazîletiyle alâkalı rivâyetler bir araya toplanmış, hadis kitaplarında özel bâblar açılmıştır. Ortaçağ'da tıpla ilgili olarak çeşitli hekimler tarafından, özellikle de tıbb-ı nebevî konusunda kaleme alınmış eserlerde zemzem suyu mutlaka yer almıştır.

Hz. Peygamber'in mutlaka bir niyetle içilmesini tavsiye etmiş olması, zemzemin sâdece beslenme amaçlı değil, aynı zamanda bir ibâdet şuuru içinde içilmesine sebep olmuş, hem maddî hem de mânevî arınmaya bir vesîle addedilmiştir. Kâbe'yi ziyârete gelenler için Mekke'de kaldıkları sürece yapabildikleri kadar tavâfa ve içebildikleri kadar zemzeme sınır yoktur. Hz. Ömer başta olmak üzere, İslâm kültürüne hizmet etmiş önemli şahsiyetlerin pek çoğu, Mekke'de zemzemden içerlerken ilimlerinin artması konusunda dilek ve temennîlerde bulunmuşlar, bu esnâda

Zemzem takımı.

yapılan duâların kabul göreceğine inanmışlardır.

Hz. Peygamber'in torunları Hasan ve Hüseyin dünyâya geldiklerinde damaklarına zemzem sürülmesi dolayısıyla, bu uygulama sonraki dönemlerde bir âdet olmuştur. İlk defa Hz. Ebû Bekir'in kızı Esmâ'nın oğlu Abdullah b. Zübeyr'in cenâzesinin zemzemle yıkanmasından sonra na'şa Mekke'de en son dökülen suyun zemzem olması zamanla geleneğe dönüşmüştür. Bu uygulama, Mekke dışındaki toplumlarda ise kefenlerin üzerine zemzem serpilmesi şeklinde yaygınlaşmıştır. Dânişmend Gâzi'nin Türkmenlere Malazgirt Savaşı hazırlıkları yapılırken elbiselerini temizleyerek zemzemle yıkanmış kefenlerin hazırlanmasını tavsiye etmesi gibi, insanların kefenlerini hacca getirip zemzemle yıkamaları veya zemzemle yıkadıkları ihramlarını kefen olarak kullanmaları yerleşmiş âdetlerdendir. Ayrıca ölüm döşeğindeki hastanın ağzına sık sık zemzem damlatılarak kelime-i şahâdet getirmesi telkin edilir ve ramazan aylarında oruçlar, eğer elân mevcut ise mutlaka zemzemle açılırdı.

Ayasofya yapılırken kubbesi tutturulamayınca abdal kılığına giren Hz. Hızır'ın yol gösterdiği râhiplerin, Mekke'den temin ettikleri Hz. Muhammed'in tükürüğüyle Mekke toprağını ve zemzemi karıştırarak elde ettikleri harçla kubbeyi tutturmaları örneğinde olduğu gibi, zemzem halk edebiyâtında da yer almıştır. Hz. Peygamber'in hırka-i şerîfi ve diğer mukaddes emânetlerin ziyârete açılması esnâ-

sında sembolik olarak gerçekleştirilen törenlerde su olarak mutlaka zemzem kullanılması âdettendi. Nâbî'nin, hicrî 1089'daki (1678-79) hac ziyâretinin ardından yazdığı Tuhfetü'l-Haremeyn adlı kitabının "Zikr-i Evsâf-ı Kâ'be-i Ulyâ" başlıklı bölümünde, zemzem hakkında bilgi yer alır. Bunun gibi, Arap ve Türk edebiyâtında çok sayıda örnek vardır. Hacıları uğurlama ve karşılama törenleri için bestelenen ilâhîler arasında "Zemzem İlâhîsi" de yer alır.

Hacıbektaş'takine benzer şekilde, Türk kültüründe bâzı çeşmelerin diğerlerinden farklı olduğuna inanıldığı için adlarına zemzem denmiştir. Ayrıca Türk kültüründe suyun diğer sulardan bir farklılığı söz konusu olduğunda, o su mutlaka zemzeme benzetilirdi. Bu bakımdan İstanbul başta olmak üzere Osmanlı döneminde yapılan çeşmelerin kitâbelerinde zemzem ibâresi sıkça yer alır. Sultan II. Mahmud, III. Selim'in katli esnâsında hayâtının kurtulmasında büyük rol oynayan Cevrî Kalfa adına bugün Türk Edebiyatı Vakfı'nın bulunduğu sıbyan mektebini inşâ ettirmişti. Tamâmen mermer kaplı olan cephenin ortasına bir çeşme yapılmış ve kitâbesine de "Merhûme Usta'nın iç rûhiyçün âb-ı zemzem" şeklinde (1235/1819-1820) târih düşürülmüştür. Hâlid Ağa tarafından yaptırılan Kadıköy'de 21 Cemâziyelevvel 1209 (14 Aralık 1794) târihli çeşmelerden birinin kitâbesi de şöyle sonlanmaktadır:

"Duâ-yı hayrını vird eylesin dil-teşne-ler hakkâ / Misâl-i Kevser aktı Ârifâ târîhi hâmemden / Bu zîbâ çeşmeden iç zemzemi olsun hayât-efzâ."

KAYNAKÇA

- ❑ İbn İshâk, *Sîretü İbn İshak* (nşr. M. Hamidullah), Konya 1981.
- ❑ Ezraki, *Ahbârü Mekke ve mâ câ'e fihâ mine'l-âsâr* (nşr. R. S. Melhas), Mekke, 1994.
- ❑ Fâkihi, *Ahbârü Mekke fi Kadîmî'd-dehr ve Hadîsîh* (nşr. Abdülmelik b. A. b. Dehîş), Mekke, 1986-1987.
- ❑ Fâsi, *Şifâü'l-ğarâm bi Ahbâri'l-beledi'l-harâm* (nşr. Ö. A. Tedmürî), Beyrut, 1985.
- ❑ İbn Cübeyr, *er-Rihle*, Beyrut, ts.
- ❑ Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme* (nşr. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı-Robert Dankoff), c. IX, İstanbul, 2007.
- ❑ Eyüp Sabri Paşa, *Mir'âtü'l-Haremeyn* (Mir'ât-ı Mekke), İstanbul, 1301.
- ❑ Sâid Bekdâş, *Fazlü Mâi Zemzem*, Mekke, 1413/1993.
- ❑ A. Süheyl Ünver, "Ayasofya Türk Efsaneleri Hakkında", *TFA*, 1/1, 1949, s. 9-10.
- ❑ Gülden Sarıyıldız, "XIX. Yüzyılda Hicaz'da Kolera ve Zemzem Suyu", *III. Tıp Târîhi Kongresi: İstanbul 20-23 Eylül 1993: Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ankara, 1999, s. 295-300.
- ❑ Zekai Şen, *Manevi ve Bilimsel Açıldan Zemzem Suyu*, Cidde, 2006.
- ❑ Mustafa S. Küçükaşçı, *Câhiliye'den Emevîlerin Sonuna Kadar Haremeyn*, İstanbul, 2003.
- ❑ Mustafa S. Küçükaşçı, *Abbasilerden Osmanlılara Mekke-Medine Tarihi*, İstanbul, 2007.